

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ ҚАДИМГИ ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИЁТИ ВА ЁЗМА
ЁДГОРЛИКЛАРИДА МАЪНАВИЯТ МАСАЛАЛАРИ****Ҳақлиев В.Б.**

*Ўзбекистон Республикаси ИИВ 2-сон Тошкент Академик лицей ўқитувчиси,
т.ф.н., доцент*

Аннотация: Ушбу мақолада маънавият, миллий қадриятларнинг аҳамияти ҳақида фикрлар ёритилган.

Калит сўзлар: *Маънавият, энг қадимий аجدодларимиз, маърифат, асотир, афсона ва қадимий ёзувлар, мифлар, яхшилик, ёмонлик, Митра, Анахита, Ахура Мазда, халқ нажоткори ва халоскори.*

Бизнинг энг қадимий аجدодларимиз маънавият ва маърифати ҳақидаги маълумотлар асрлардан асрларга ўтиб, ҳозиргача сақланиб қолган асотир, афсона ва қадимий ёзувларда сақланиб келаётир. Марказий Осий халқларининг қадимий миф ва афсоналари турли мавзуларда бўлган. Чунончи космогоник мифлар, ҳайвонлар ва қушлар ҳақидаги мифлар, ҳудолар ва афсонавий қаҳрамонлар ҳақидаги мифлар бўлиб, уларда яхшилик, бахт-саодат, қуёш нури ва иссиқлик ёмонлик, бахтсизлик, зулмат ва даҳшатли совуққа қарамақарши қўйилган. Яхшилик ва ёмонлик кучлари ўртасидаги кураш мифологик образлар – Митра, Анахита, Каюмарс, Йима (Жамшид), Эликбек ва бошқа образларда мужассамлаштирилган. Митра – Қуёш худоси. У кишиларга нур, иссиқлик, бахт-саодат бахш этади. Шу билан бирга, у яхши қуролланган бўлиб, душманларга даҳшат солади, кишиларни офатдан қутқаради. Митра битмас-туганмас кучга эга паҳлавон сифатида тасвирланган. У душманга қарши шафқатсизлик жанг қилади ва уни маҳв этади. Митра ўтда куймас, сувда чўкмас, ўқ ўтмас қаҳрамон. Каюмарс ер юзида пайдо бўлган биринчи одам бўлиб, Ахура Мазда (Хурмуз) томонидан яратилган ва икки вужуд – хўкиз ва одамдан ташкил топган. Инсониятнинг ашаддий душмани бўлган Ахриман Каюмарсни ўлдиради. Каюмарс танасининг хўкиз қисмидан 55 хил дон, 12 хил ўсимлик, сигир ва хўкиз, улардан эса 272 хил фойдали ҳайвонлар пайдо бўлади; тананинг одам қисмидан эса эркак ва аёл жинси ҳамда металл вужудга келган деб тасвирланади. Йима (Жамшид) ҳақидаги мифда кишилар учун нажоткор ҳукмрон образи тасвирланган. Шундай қилиб, юқоридаги каби халқ оғзаки ижоди – мифларда халқ нажоткори ва халоскори тасвирланади, кишиларнинг маънавий ғалабаси ва ўз келажагига ишончи тасвирланган.

Қадим Марказий Осий аҳолиси яратган оғзаки адабиёт ёдгорликлари орасида қаҳрамонлик эпоси катта ва муҳим ўрин тутди. Уларда халқимизнинг чет эл босқинчиларига қарши мардонавор кураши асосий ўрин эгаллаган. Чунончи, Тўмарис, Широқ, Зарина, Рустам, Сиёвуш ҳақидаги халқ эпосларида ватанпарвар ва

фидокор баҳодирларнинг монументал образлари яратилган. «Тўмарис» эпосида Марказий Осиё аҳолисининг чет эл босқинчиларига, хусусан милоддан аввалги VI асрда бу ўлкага бостириб кирган Эрон аҳамонийлари шоҳи Кирга қарши массагет қабиласининг қаҳрамонона кураши акс этган. Кир қўшини тор-мор этилиб, унинг ўзи милоддан аввалги 529 йилда жанг майдонида ўлдирилади, боши танасидан жудо этилиб, қон тўлдирилган мешга солинади. «Широқ» эпоси ҳам Марказий Осиё халқларининг чет эл босқинчиларига қарши қаҳрамонона курашини акс эттиради. Ватанпарварлик ва жасорат, Ватан ва ўз халқи бахти-саодати йўлида фидойилик қилишга шай туриш каби юксак маънавийлик сак қабиласининг чўпони Широқ тимсолида тасвирланган. Тўмарис ва Широқ халқ қаҳрамонлари бўлиб, ўз халқи, Ватани учун жонини ҳам аямаган мислсиз мардлик ва жасорат тимсоли саналади. Қадимий туркий тилда яратилган ёзма ёдгорликлардан бизгача Ўрхун-Энасой ёдгорликлари сақланиб қолган. Ўрхун-Энасой ёдгорликлари V–VIII асрларга мансуб бўлиб, улардан Кул Тагин, Билка Қоон, Тунюкук қабр тошларига ўйиб ёзилган матнлар айниқса аҳамиятлидир. Бу ёзувлар туркий-рун ёзуви деб ҳам юритилади. Рун ёзуви – «яширин», «сирли» ёзув демакдир. Чунки уларни анча вақтгача ўқишнинг иложи бўлмаган. Кул Тагин Билка Қоон – улуғ ҳоқоннинг укаси бўлиб, 732 йилда вафот этган. У урушларда зўр қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган. Кул Тагин қабр тошида ўз укасининг вафотидан қаттиқ қайғуга тушган Билка ҳоқоннинг тилидан айтилган жудалик қайғуси – марсияси бадий ифодаланган. Чунончи: агар Кул Тагин бўлмаса эди, ҳаммангиз ҳалок бўлур эдинглар. Менинг иним Кул Тагин ўлди, мен қаттиқ қайғурдим, кўрар кўзларим ожиз бўлди, ақл-фаҳмим ўтмас бўлиб қолди. Қисматни кўк само (худо) тақсим қилади, одам боласи ўлиш учун туғилган каби фикрлар ёзилган.

Кул Тагин қабр тоши ёзуви турк ҳоқонлигининг ижтимоийсиёсий ҳаёти, қабил ва халқларининг урф-одатлари, тили ва мафкураси билан таништирувчи манбадир. Шундай қилиб, бизгача етиб келган маълумотларга асосланиб, Марказий Осиё қадимий маданият, маънавият ва маърифат ўчоқларидан бири бўлган, деган хулоса чиқара оламиз. Биз бу билан фахрланишимиз лозим. «Авесто»да инсон, унинг маънавияти масалалари. «Авесто» – зардуштийлик динининг муқаддас китоби. Унинг тарихий аҳамияти ҳақида

Зардушт милоддан аввалги 660 йилда Хоразмда дунёга келган. Отаси саводли бўлиб, кароматгўй бўлган экан. Зардушт 20 ёшидан бошлаб якка худоликни тарғиб қилган. 28 ёшида шуҳрат қозонади, лекин унинг тарғиботлари маҳаллий ҳукмдорларга ёқмайди. Уни осийшга ҳукм этадилар. Зардушт ўзи билан 300 га яқин сафдошларини олиб, ҳозирги Афғонистон томон йўл олади ва ўз ғояларини тарғиб этади. У 77 йил умр кўрган. Зардуштийликнинг пайдо бўлиши милоддан аввалги X асрга тўғри келади. Унинг муқаддас китоби «Авесто» ҳам бирдан юзага келган эмас. У бир неча асрлар мобайнида яратилган. Зардушт «Авесто»нинг қадимий нусхаларини ўрганиб ва тўплаб, бир китоб ҳолига келтирган. У 30 та қоҳин билан уч

йил давомида «Авесто»нинг билимларини йиғиб, бир тизимга солган ва 12 минг хўкиз терисига зарҳал ҳарфлар билан ёздирган. «Авесто» қуйидаги беш қисмдан иборат: 1. Вендидод – 22 бобдан иборат бўлиб, унда Ахура Мазда ер юзидаги барча мавжудотларнинг яратувчиси эканлиги баён этилади. 2. Виспарад – 24 бобдан иборат бўлиб, ибодат қўшиқларидан ташкил топган. Зулматга қарши кучлар қуйланади.

3. Ясна – 72 бобдан иборат бўлиб, қурбонлик вақтида, маросимида айтиладиган қўшиқлардан ташкил топган. 4. Яшт – 22 қўшиқдан иборат, унда зардуштийлик маъбудлари мадҳ этилган. 5. Хўрда Авесто – (Кичик Авесто) – Қуёш, Ой худолари ва бошқа маъбудлар шарафига айтилган кичик ибодат матнларидан иборат. Зардуштийлик ва унинг муқаддас китоби «Авесто»нинг кўп қисми Искандар Зулқарнайн ва араблар истилоси даврида йўқолиб кетган. Бизгача етиб келган нусхаси 1374 йилда қўчирилган бўлиб, ҳозир Копенгагендаги кутубхонада сақланиб келмоқда. Зардуштнинг ўзи тарихий шахс бўлгани ҳам мунозарали масала. «Зардушт» – сариқ туя минган, деган маънони англатади. «Авесто» таълимотига кўра, оламда иккита – яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат, иссиқлик ва совуқлик каби қарама-қарши кучлар мавжуд бўлиб, улар ҳамиша муросасиз курашиб келадилар. Яхшилик ва ёруғлик кучларига Ахура Мазда бошчилик қилади. Бу курашда ёруғликнинг зулмат, яхшиликнинг ёмонлик устидан ғалабасига ишонч билдирилади. «Авесто»да маънавият ва маърифат масалаларига катта эътибор берилган. Чунки «Авесто»нинг туб маъно-моҳиятини белгилаб берадиган «эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал» деган тамойилни оладиган бўлсак, унда ҳозирги замон учун ҳам беҳад ибратли бўлган сабоқлар борлигини кўриш мумкин»¹. «Авесто»да меҳнат ниҳоятда улуғланади, яхшилик ва моддий бойликлар манбаи деб ҳисобланади. Инсон саховатли бўлиши учун аввало меҳнат қилиши, ўз қўли билан ноз-неъматлар яратиши зарурлиги уқтирилади. Унда: «Дон эккан киши такводорлик уруғини экади, у Маздага ихлосмандлик эътиқодини олға суради, иймонни озиқлантириб туради», – дейилади. Бунга амал қилиш ўн минг марта ибодат қилиш билан баробар, юзлаб қурбонлик қилишга тенг. Экин экиш, меҳнат қилиш ердаги ёвузликни йўқотишга тенглаштирилади. «Ғалла ердан униб чиққанида, – дейилади «Авесто»да, – девлар ларзага келади, ғалла ўриб олинаётганида девлар нола-фарёд чекади, ғалла янчилиб ун қилинаётганида улар маҳв бўлади...». «Авесто»да инсон ахлоқ-одоби, маънавияти қуйидаги учликда: Гумата – яхши фикр, Гугта – яхши сўз, Гваршта – яхши иш ифодаланади. «Мен яхши фикр, яхши сўз, яхши ишга шон-шавкат бахш этаман», – деб таъкидлайди Ахура Мазда. Яхши фикр деганда, яқин кишиларга меҳрибонлик, муҳтожлик, хавф-хатар остида қолганда, ёрдам беришга шайлик, одамлар бахтсаодати учун фаол курашга доим тайёр туриш, ҳамма билан аҳилтотув яшаш кабилар тушунилади. Яхши сўз деганда, ваъда вафо қилиш, берган сўзининг устидан чиқиш, савдо-сотик ишларида ҳалол бўлиш, қарзини ўз вақтида узиш, ўғрилиқ ва талончилик қилмаслик, бузуқликдан тийилиш кабилар тушуниланган. Яхши ишлар деганда, инсоннинг ўз хатти-ҳаракатида, яхши фикр ва яхши сўзларида илгари

сурилган барча ижобий йўл-йўриқларга оғишмай амал қилиши назарда тутилади. Зардуштийлик ахлоқ-одоби ҳайвонларга нисбатан ҳам шафқатли бўлишни талаб қилган. Ҳайвонларни калтаклаш ва қийнаш гуноҳ ҳисобланган. Кишилар фойдали ҳайвонлар ҳақида ғамхўрлик қилишга, уларни ўз вақтида озиклантириб туришга, йиртқич ҳайвонлардан кўриқлашга даъват этилган. «Авесто»да тозалик, покликка алоҳида эътибор қаратилган. Ҳовуздан ифлос кўзада сув олган киши беш дарра уриш билан жазоланган. Инсон яшайдиган хонада ювиниш қатъиян қораланган. «Авесто»да наслнинг поклиги, тозалигига ҳам алоҳида эътибор берилган, каттиқ назорат қилинган, қариндош-уруғ, ака-уканинг қуда-анда бўлиши қораланган. Ҳозирги тиббиёт фани ака-ука, яқин қариндошлар ўртасидаги қудачилик муносабатлари наслга салбий таъсир кўрсатишини исботлаган. Аждодларимизга бу қадимдаёқ маълумлиги ҳозирги замон кишисини лол қолдиради. Шундай қилиб, Марказий Осиёда кенг тарқалган қадимий зардуштийликда оила ва никоҳ масалалари, инсон муаммосига муҳим аҳамият берилган. Инсоннинг жисмоний ва маънавий поклиги зардуштийлик ахлоқининг энг қадимий талабларидан. Оила ва никоҳ яратганнинг талабига мос келгани боис, уни бузиш тақиқланган. Оилада эр ёки хотиннинг ахлоқсизлик, яъни бузукчилик содир этиши таёқ билан жазоланган. Шу орқали оила мустаҳкамлиги учун курашганлар. Зардуштийлик таълимотидан кўриниб турибдики, Шарқда қадимдан оила муқаддас ҳисобланган. Уни мустаҳкамлаб, дарз кетишига йўл қўймаганлар. «Авесто»да аҳолининг кўпайишига ҳам аҳамият берилган. Қасддан эрга чикмайдиган қиз қопга солиниб, 50 дарра урилган.

Қасддан уйланмаган йигитга ҳам 50 дарра урилиб, белига темир камар боғлаб юриш буюрилган. Зардуштийликда қабристонлар аҳоли турар жойидан четда, тепаликда бўлиши кераклиги, у ерларда мевали дарахт ўстириш мумкин эмаслиги, арча, қайрағоч каби мевасиз дарахтлар ўстириш кераклиги таъкидланади. «Авесто»да қадимги табибларнинг қасамёди ва табобат рамзи бўлган Илон ва жом тасвирланган. Бу ҳам маънавийтимиз қадимийлигини кўрсатувчи далиллардан биридир. Китобда маърифат, илм ва ҳунарни бошқаларга ўргатиш кераклиги ҳам уқтирилган. Хулоса шуки, «Авесто» китобида аждодларимизнинг кўп минг йиллик маънавий мероси намуналари аксини топган. Унда жоҳиллик, зўравонлик, тухмат каби иллатлар қораланади, соф кўнгилли бўлиш, хиёнат қилмаслик, савдода бир-бирини алдамаслик, ҳақорат қилмаслик каби маънавий фазилатлар тарғиб этилади. Монийлик ва маздакизм таълимотларида маънавий масалалари. Марказий Осиёда кулдорлик жамияти милодий II–III асрларига келиб инқирозга юз тутиши ва ўз ўрнини феодал муносабатларга бўшатиши зардуштийлик ичида янги оқим – монийлик таълимотининг юзага келиши ва кучайишига олиб келади. Ушбу оқимнинг асосчиси бўлган Моний (216–276 й.) тарихий шахсдир. Унинг таълимоти ҳукмрон табақалар манфаатига зид бўлгани учун 276 йилда ваҳшийларча ўлдирилган. Монийнинг маънавий-ахлоқий қарашлари ҳақида «Сир ул-асрор» (Сиру асрор китоби), «Китоб ул-худо-вост-тадбир» (Раҳбарлик ва бошқарув китоби), «Шабуркан» ва бошқа асарларда

хам баён этиб ўтилган. Моний таълимоти зардуштийликнинг яхшилик ва ёмонлик таълимотига асосланган бўлиб, кенг халқ оммасининг манфаатига мос келган. Монийлик таълимотида дунё зиё (ёруғлик) ва зулмат (қоронғулик)нинг абадий кураш майдонидан иборат, мана шу кураш майдонида инсоннинг асосий вазифаси ёвузликни йўқ қилиш учун яхшилик, эзгуликка кўмаклашиш деган маънавий-ахлоқий таълимот илгари сурилади. Моний таълимотида инсон софликка, ўз гуноҳларидан холиликка фақат таркидунё қилиб, ҳаёт кечирish орқалигина эришиши мумкин, деб ҳисобланади. Монийлик ахлоқи диндорлардан имкони борича кам овқат ейиш, рўза тутиш, ўз турмуши, ҳаёти учун керагидан ортиқча мол-мулкка, бойликка ружу қўймаслик, дабдабасиз, ўртача ҳаёт кечирishни тарғиб этади. Моний ўз муридлари, издошларини дунёвий ишларда сурбет бўлмаслик ва дунёда кўп нарсаларга интилмасликка даъват қилади. Бошқача айтганда, инсон ҳаёти давомида орттирган бойликларини ўзи билан нариги дунёга олиб кета олмайди, уларнинг ҳаммаси ундан кейин қолиб кетади. Моний айтади: «Мен ўз умримда кўп ҳокимларни кўрдим, улар дунёда ахлоқсизлик қилиб, манманликка берилиб юрдилар, аммо охирида ғам-алам, тубанликка дучор бўлдилар». Демак, Монийнинг бу сўзлари ҳамма учун тааллуқли, ибратдир. V асрнинг охири VI аср бошларида Эронда «маздакизм» деб аталган бошқа бир диний-фалсафий таълимот юзага келиб, у Марказий Осиёда ҳам кенг ёйилди. Маздакизм феодал муносабатларнинг ривожини билан боғлиқ ҳолда халқ аҳволининг оғирлашуви, икки ўртада зиддиятлар ва курашнинг кучайиши оқибатида юзага келган. Маздакизм монийлик таълимотини тўлдириб, унинг зоҳидлик – ноумидлик ғояларини дунёга умид билан қараш ғояларига алмаштиради. Маздак Эроннинг Нишопур шаҳрида туғилган. Дехқонлар кўзғолонига йўлбошчилик қилганлиги учун 529 йилда Ануширвон томонидан қатл этилган. Маздак феодал мол-мулкни умумийлаштиришни, феодаллар ҳукмронлигини йўқотишни талаб этади. Маздакизмда дунёни тушуниш асосида бир-бирига қарама-қарши икки куч: яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат кураши ётади деб қаралади. Бу курашда яхшилик ёмонлик устидан, ёруғлик зулмат устидан ғалаба қилади, деб ишонч билдирилади. Маздакнинг айтишича, ёмонлик ва зулмат кучлари ҳукмронлик қилар экан, кишилар уларга нисбатан бефарқ бўлмасликлари, балки яхшилик кучларига ёрдам беришлари керак. Маздакнинг фикрига кўра, ижтимоий тенгсизлик кишилар ўртасида зикналик, ўғрилик, ёмонлик, маккорлик, шафқатсизлик, урушлар, турли-туман фалокат ва бахтсизликларни келтириб чиқаради. Шу боис бундай ёвузликларни келтириб чиқарувчи асоснинг ўзини тугатиш керак, деб ҳисоблайди. Аллоҳ ҳаммага молмулкни тенг бўлган, аммо бойлар худбинлик қилиб, барча неъматларни ўзлаштириш йўлига ўтган. Камбағаллар ҳам мол-мулкка эгалик қилиш ҳуқуқига эга, шу боис бой-бадавлат кишилар молмулкнинг бир қисмини камбағал, бечораларга тақсимлаб бериши одил иш бўлади деган ғоя илгари сурилади. Албатта, Маздакнинг бундай қарашлари ҳукмрон табақа манфаатларига зид бўлган. Мана шунинг учун ҳам Маздак ва унинг тарафдорлари таъқиб қилинган ва шафқатсиз жазоланган.

Хулоса шуки, халқ оғзаки ижодиёти ва ёзма ёдгорликлари Марказий Осиё халқларининг маънавий юксалиши, айниқса, уларнинг адолатсизлик, зулм, зўрлик, шафқатсизликка қарши курашларига ўз таъсирини ўтказган.